

Date: 1st November-2025

ANTONIMLARNING MANBALARDA TALQINI

Turdiyeva Munisa

Qarshi davlat texnika universiteti Nuriston akademik litseyi
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi.

Eshonqulova Baxtiniso Ahmad qizi

Qarshi davlat texnika universiteti
Nuriston akademik litseyi o'quvchisi

Annotatsiya. Bu maqolada antonimlarning manbalardagi ilmiy asosi va tasnifi ilmiy manbalarga tayangan holda tahlil qilishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: antonim, leksik - frazeologik antonim, frazeologik antonimiya,, leksik antonimiya.

Tilshunoslikka oid adabiyotlarda antonimlarni ma'lum turlarga ajratish masalasida olimlarning yakdil emasligi ko'zga tashlanadi. Antonimlarning turlari haqida har xil qarashlar mavjud. Darslik va qo'llanalarda avvalo, antonimiya hodisasining tilning qaysi sathida yuzaga kelayotganligiga qarab lug'aviy antonimiya, grammatik antonimiya kabi turlari qayd etiladi. Tilshunoslikka oid boshqa adabiyotlarda lug'aviy antonimiya leksik antonimiya, frazeologik antonimiya, leksik-frazeologik antonimlar kabi turlarga ajratiladi.

Ba'zi bir adabiyotlarda antonimlarni tasniflashda ularning to'la va yarim (chala, to'liqsiz) kabi turlari ham mavjudligi aytiladi. R.Sayfullayeva va boshqalar tomonidan yaratilgan "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida antonimlarni tasniflashda ularning qanday o'zakdan tashkil topganligi ham e'tiborga olingan: Antonimlar strukturasiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: har xil o'zakli antonimlar: *katta-kichik, kirmoq-chiqmoq, muhabbat-nafrat*; bir xil o'zakli antonimlar: *madaniyatli -madaniyatsiz, aqlli-aqlsiz, ongli-ongsiz*.²⁸

Antonimlarni, xususan, leksik antonimlarni hozirgi o'zbek tili bo'yicha yaratilgan tadqiqotlarga asoslanib tuzilishiga ko'ra quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. O'zaro antonimik munosabatga kirishgan so'zlar tub so'zlardan iborat bo'ladi: *oq-qora, yaxshi – yomon, yer – osmon, do'st – dushman, baland – past* kabilar.

2. Birinchi komponenti tub so'z bo'lgan, ikkinchi komponenti esa yasama so'zdan iborat antonimlar: *xunuk-chiroyli, shirin-bemaza, ahil-noahil, to'g'ri-noto'g'ri, zaif-baquvvat* kabilar.

3. Har ikki komponenti ham yasama so'zlardan tashkil topgan antonimlar: *rostgo'y-yolg'onchi, kuchli-kuchsiz, mazali-bemaza, baquvvat-bequvvat, yorug'lik-qorong'ulik* kabilar.

4. Har ikki komponenti ham qo'shma so'zlardan iborat bo'lgan antonimlar: *mehnatsevar-ishyoqmas, ertapishar-kechpishar* kabi.

²⁸ Сайфуллаева Р., Курбонова М., Менглиев Б., Бокиева Г. Ҳозирги ўзбек тили. (Кириш, Фонетика-фонология, Графика, Талаффуз ва имло, Лексикология, Фразеология, Лексикография). Дарслик. -Тошкент, 2005. Б. 106.

Date: 1st November-2025

5. Har ikki qismi juft soʻzlardan tashkil topgan antonimlar: *yosh-yalang - qari-qartang, oʻyin-kulgi – dard-alam.*

6. Har ikki qismi takroriy soʻzlardan tashkil topgan antonimlar: *sekin-sekin – tez-tez, koʻp-koʻp – oz-oz, yigʻlab-yigʻlab – kulib-kulib, katta-katta – kichik-kichik* kabilar.

Tadqiqotlarda antonimlarning hosil boʻlishi toʻgʻrisidagi fikrlarni umumlashtirilsa, antonimlar yuzaga kelishining uch yoʻli mavjudligi maʼlum boʻladi. Ular quyidagilar:

1. Antonimlarning yuzaga kelishida tilning lugʻat tarkibida qarama-qarshi maʼnoli soʻzlarning azaldan mavjud boʻlishi sabab boʻladi: issiq va sovuq, shirin va achchiq, katta va kichik, keng va tor, kecha va kunduz, yaxshi va yomon kabilar.

2. Soʻz yasashi qoidalari asosida antonimlar hosil qilinadi. Bu usul bilan antonimiyani vujudga keltirishda ikki holat kuzatiladi: 1) maʼlum bir tub soʻzga sifat turkumi doirasida amal qiluvchi –li va –siz, ba- va be-, bar- va –dor, no- affikslarini qoʻshish orqali yasaladi: kuchli-kuchsiz, jonli-jonsiz, baquvvat-bequvvat, batartib-betartib, barqaror-beqaror, vafodor-bevafo, mazali-bemaza, haq-nohaq kabilar; 2) leksik-semantik jihatdan oʻzaro qarama-qarshilik munosabatida boʻlgan soʻzlarga soʻz yasovchi qoʻshimchalarni qoʻshib soʻz yasash orqali yangi antonimlar hosil qilinadi: rostgoʻy-yolgʻonchi, doʻstona-dushmanlarcha, ogʻirlashmoq-yengillashmoq, kengaymoq-toraymoq, xursandchilik-xafachilik, eskilik-yangilik, oqlamoq-qoralamoq kabilar. Yuqorida keltirilgan antonimik qatordagi rost-yolgʻon, doʻst-dushman, ogʻir-yengil, keng-tor, xursand-xafa, eski-yangi, oq-qora soʻzlari oʻzaro antonimik munosabatda. Ularning soʻz yasovchi yangi qoʻshimchalarni qabul qilishi yangi antonimik juftlikni yuzaga keltirgan.

3. Boshqa tillardan soʻz oʻzlashtirish natijasida antonimlar yuzaga keladi: doʻst (tojikcha) – dushman (tojikcha), quvonch (oʻzbekcha) – gʻam (arabcha), band (tojikcha) – boʻsh (oʻzbekcha), mudofaa (arabcha) – hujum (arabcha), import (ruscha) – eksport (ruscha), badxoʻr (tojikcha) – xushxoʻr (tojikcha), assimilyatsiya (ruscha) – dissimilyatsiya (ruscha), analiz (ruscha) – sintez (ruscha), maksimum (ruscha) – minimum (ruscha), manfiy (arabcha) – musbat (arabcha) va boshqalar.

Boshqa tillardan soʻz oʻzlashtirish natijasida antonimlarning hosil boʻlishi til taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi. Kishilar orasidagi aloqani taʼminlashga xizmat qiluvchi har qanday til tarixiy taraqqiyot davomida jamgʻargan oʻz soʻz boyligiga, maʼlum bir qoida va mezonlariga ega. Tildagi aloqani taʼminlashga xizmat qiluvchi ana shunday soʻzlar jamlanmasi oʻsha tilning lugʻat tarkibini tashkil etadi. Lugʻat tarkibi amalda boʻlgan har bir tilda mavjud boʻladi. Til nafaqat aloqa vositasi balki, u xabarni turli shaklda tinglovchi yoki oʻquvchiga yetkazish, unga taʼsir koʻrsatish xususiyati va soʻz boyligiga koʻra ham ahamiyatlidir.

Tillar oʻz tarixiy taraqqiyoti davomida lugʻat tarkibini ichki manbalari hisobiga boyitib, rivojlantirib boradi. Til taraqqiyotining bu umumiy qonuniyati oʻzbek va u bilan aloqada boʻlgan tillar uchun ham taalluqlidir. Bunday qonuniyatga, oʻz qatlam negizlari bazasida yangi soʻzlar yasaladi, mavjud soʻz maʼnolari kengaytiriladi, baʼzi soʻzlarga

Date: 1st November-2025

qo'shimcha nominativ funksiyalar yuklanadi, adabiy tilga xalq shevalaridan turli davrlarda, ehtiyojga ko'ra so'zlar qabul qilinadi.²⁹

Til taraqqiyoti uchun muhim bo'lgan bir qonuniyat borki, u ham bo'lsa har bir xalqning boshqa xalqlar bilan turli sohalarda aloqa qilishiga bog'liq bo'ladi. Xalqlarning jug'rofiy jihatdan joylashuvi, boshqa xalqlar bilan qanday sohalarda aloqalar olib borishi tufayli shu til lug'at tarkibida boshqa tillarga oid til birliklarining bo'lishi tabiiy. Madaniy-ma'rifiy, siyosiy-iqtisodiy sohalardagi o'zaro munosabatlar tufayli shu doiralarga taalluqli tushunchalarni ifodalovchi til birliklari, atamalar ham tilimizga kirib kelgan va lug'at tarkibimizdan o'rin olgan. Ko'rinadiki, til lug'at tarkibining boyishida birgina ichki manbaning o'zi kifoya qilmaydi, balki boshqa tillar ta'siri ham muhim o'rin tutadi. Masalan, o'zbek tili lug'at tarkibining salmoqli qismini arab va fors-tojik tillariga oid birliklar tashkil etadi. O'zbek tili o'z grammatik qurilishi, lug'at tarkibi, fikr ifodalashda keng imkoniyatlarga egaligiga ko'ra arab va fors-tojik tillaridan kam emas. Lekin bu til o'z tarixiy taraqqiyotining ma'lum davrlarida leksik-semantik, grammatik jihatdan to'liq me'yorlashmagan, adabiy-badiiy jihatdan ishlab chiqilmagan edi. Shuning uchun o'sha davrlarda ilm-fan, ijod sohasida ma'lum tushunchalarni ifoda qiluvchi so'z va ifodalar o'zbek tilida mavjud bo'lishiga qaramasdan boshqa tillardan so'z va iboralar, ilmiy tushunchalarni bildiruvchi so'zlar qabul qilingan.

O'zbek tili leksikasida arabcha so'zlar alohida o'rin tutadi. Bu haqda fikr yuritishdan avval atoqli tilshunos olimlar B. O'rinboyev, R. Qo'ng'urov, J. Lapasovlarning quyidagi fikrlarini keltirish o'rinli bo'ladi: «Matnni tahlil qilishda konkret tarixiylikka amal qilish kerak. Matnlar turli davrlarda jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda har xil bo'lishi mumkin. Matnlar tarixan shakllangan adabiy tilning turli ko'rinishlari bo'lib, fikrni ifoda etish jarayonida nutq tuzilishining o'ziga xosligi bilan farqlanadi. Har qanday matn tarixiy hodisa bo'lib, u ma'lum tarixiy sharoit bilan bog'liq bo'ladi. Matnga mavzu bo'lgan tarixiy voqealar muayyan davrning mahsuli hisoblanadi. Shu bilan birga, matnning o'zi ham tarixiy adabiy fakt sifatida hayotga ma'lum darajada ta'sir qiladi. Biror tarixiy davrni tushunish o'sha davr hayotini o'rganish uchun birgina matndagi voqealar tasviri kifoya qilmaydi, lekin tasvirlanayotgan davr haqida salmoqdor material berishi mumkin. Chunonchi, Oybekning «Navoiy» romani XV asrdagi hayot va kurash haqida to'la bo'lmasa-da, ma'lum tushuncha beradi. Matnni tahlil qilishda tasvirlangan voqelik, uni maydonga keltirgan tarixiy sharoit, asardagi personajlar, yozuvchining ularga munosabati kabi masalalarga alohida e'tibor berish lozim. Bundan tashqari, tahlil qilinayotgan matnda ma'lum davr til sistemasining aks etish darajasini ko'rsatish kerak. Tahlilda diaxroniya (tarixiylik) va sinxroniya (zamonaviylik) ning chegarasini belgilash, har bir til birligiga shu nuqtai nazardan baho berish lozim bo'ladi»³⁰.

²⁹ Бегматов Э. Хозирги узбек адабий тилининг лексик қатламлари. -Тошкент: Фан, 1985. Б. 103.

³⁰ Ўринбоев Б., Қўнғуров Р., Лапасов Ж. Бадий текстнинг лингвистик таҳлили. -Тошкент: Ўқитувчи, 1990. Б. 15.

Date: 1st November-2025

Ko'rinadiki, antonimlar o'ziga xos xususiyatlari bilan boshqa birliklardan ajralib turadi. Bu o'ziga xosliklar ularning shakliy va ma'naviy jihatdan har xilligida va ma'nolarda zidlik mavjudligida namoyon bo'ladi.

Antonimiya mezonini belgilashda H. Jamolxonov tomonidan olg'a surilgan mantiqiy markaz tamoyiliga amal qilishni lozim deb hisoblaymiz. Olim o'z kuzatishlarida bu tamoyilning Sh. Rahmatullayev, N. Mamatov va R. Shukurovlar tomonidan tavsiya etilganligi va u yaxshi natijalar berishi mumkinligini qayd etadi. Olim tavsiya etgan bu tamoyilga ko'ra antonimik munosabatga kirishgan ikkita ma'no o'rtasidagi oraliq tushuncha (mantiqiy markaz) aniqlanadi va shu markazning ikki tomonidan o'rin olgan tushunchalar o'zaro antonimik munosabatlarda deb qaraladi³¹.

Nizomiddin Mahmudov, Abduhamid Nurmonov, Abdulhay Sobirov, Valijon Qodirov, Zamira Jo'raboyevar tomonidan umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5- sinfi uchun yaratilgan "Ona tili" darsligida antonimlarga quyidagicha ta'rif berilgan: Qarama-qarshi ma'noli so'zlarga zid ma'noli so'zlar deyiladi. Zid ma'noli so'zlar doimo ikki qarama-qarshi a'zodan iborat bo'ladi. Birini aytsak, ikkinchisi xayolimizga keladi. Masalan; *achchiq* deyishimiz bilan *shirin* esimizga tushadi. Zid ma'noli so'zlar birgalikda qo'llanib, yangi so'z hosil qilishi mumkin. Masalan: yosh-u qari - bari, achchiq-chuchuk - ovqat turi, uzoq-yaqindan - hammayoqdan kabi.³²

Sinf darsliklarida qo'llangan mashqlar tarkibidagi misollarda zid ma'noli so'zlar turlarga bolingan: a) so'z birikmalariaro antonimlik; b) so'z turkumlariaro antonimlik v) hajm-o'lchov va payt bildiruvchi so'zlarda antonimlik kabi.

Akademik litseylarning "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida antonimik juftlikdagi so'zlar faqat bir xil so'z turkumlariga oid bo'ladi: er-osmon (ot) uzun-qisqa (sifat), ko'p-oz (ravish), keldi-ketdi (fe'l). Antonimik juft hosil bo'lishi uchun ikkita mustaqil tushuncha ma'no jihatdan o'zaro qarama-qarshi bo'lishi kerak. Fe'llardagi bo'lishli-bo'lishsizlik xususiyati antonimlikni vujudga keltirmaydi, deyilgan³³.

Sh.Shoaabdurahmonov va boshqalar tomonidan yaratilgan "Hozirgi o'zbek tili" darsligida antonim va antonimiya tushunchalari quyidagicha izohlangan: "O'zaro qarama-qarshi (zid) ma'noli so'zlar antonimlar deyiladi. So'zlarning bunday munosabatda bo'lish hodisasi antonimiya deyiladi: *yaxshi-yomon, baland-past, oz-ko'p, yoz-qish, xursand-xafa, olmoq-bermoq, kelmoq-ketmoq* kabi".³⁴

Darslikda antonimiya hodisasi asosida birdan ortiq so'zlar o'rtasidagi zidlik munosabati yotishi qayd etilar ekan, ko'p ma'noli so'z har bir ma'nosi bilan boshqa so'zlarga antonim bo'la olishi ko'rsatiladi. Asarda antonimlikning bir sinonimik qatorga kiruvchi so'zlarning boshqa bir so'z yoki boshqa sinonimik qatorga kiruvchi so'zlar bilan antonimik munosabatga kirisha olishi misollar asosida ko'rsatiladi.

³¹ Жамолхонов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Тошкент: Талқин, 2005. Б. 170.

³² Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Qodirov V., Jo'raboyeva Z. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. -Toshkent: Ma'naviyat, 2011. B. 180-181.

³³ Nurmonov A., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Akademik letsiylarning 2-bosqich talabalari uchun darslik. -Toshkent: Ilm Ziyo, 2010. B. 78-79.

³⁴ Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент: Ўқитувчи, 1980. Б. 118.

Date: 1st November-2025

Xullas, antonimiyada uch xil belgi bor: 1) shakliy (fonetik strukturasi) jihatdan har xillik; 2) ma'nosi jihatdan har xillik; 3) ma'nodagi o'zaro zidlik. Ana shu oxirgi belgi antonim so'zni o'zaro birlashtiradi, ya'ni qarama-qarshi ma'noli birlik qiladi".³⁵

U.Tursunov, J.Muxtorov, Sh.Rahmatullayevlar tomonidan yaratilgan "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida antonimlar quyidagicha ta'riflangan: "Til birliklarining o'zaro zid munosabatdagi ma'nolarni anglatishi asosida guruhlanishiga antonimlar deyiladi."³⁶

H.Jamolxonovning "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida esa antonimlar tavsifi "Leksik antonimiya leksemalarning bir-biriga zid ma'no anglatishidir: *oq va qora, qalin va yupqa* kabi" tarzida izohlanadi. Demak, qarama-qarshi ma'no bildiradigan so'zlar biri ikkinchisiga nisbatan antonim deyiladi: *katta-kichik, uzoq-yaqin, chap-o'ng, sog'aymoq-kasal bo'lmoq, muhabbat-nafrat* kabi" tarzida beriladi.³⁷ H.Jamolxonov antonimlarning yuzaga kelish sabablari haqida fikr yuritganda, asosan, leksik antonimlarni ko'zda tutishi seziladi. Olim antonimiya hodisasining, asosan bir turkum doirasida yuz berishini ta'kidlaydi va o'zaro zid ma'no ifoda etmagan leksemalarning ma'lum kontekst ichida so'zlovchi yoki muallif tomonidan antonimik munosabatlarga kiritilishi kontekstual antonimlarni hosil qilishini misollar asosida tahlil etadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Сайфуллаева Р., Қурбонова М., Менглиев Б., Боқиева Г. Ҳозирги ўзбек тили. (Кириш, Фонетика-фонология, Графика, Талаффуз ва имло, Лексикология, Фразеология, Лексикография). Дарслик. -Тошкент, 2005. Б. 106.
2. Бегматов Э. Ҳозирги узбек адабий тилининг лексик қатламлари. -Тошкент: Фан, 1985. Б. 103.
3. Ўринбоев Б., Қўнғуров Р., Лапасов Ж. Бадий текстнинг лингвистик таҳлили. - Тошкент: Ўқитувчи, 1990. Б. 15.
4. Жамолхонов Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Тошкент: Талқин, 2005. Б. 170.
5. Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Qodirov V., Jo'raboyeva Z. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. -Toshkent: Ma'naviyat, 2011. B. 180-181.
6. Nurmonov A., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Akademik letsiylarning 2-bosqich talabalari uchun darslik. -Toshkent: Ilm Ziyoy, 2010. B. 78-79.
7. Шоабдурахмонов Ш., Аскарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Тошкент: Ўқитувчи, 1980. Б. 118.
8. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент: Ўзбекистон, 1992. Б. 120.

³⁵ Шоабдурахмонов Ш., Аскарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент: Ўқитувчи, 1980. Б. 118-119.

³⁶ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Тошкент: Ўзбекистон, 1992. Б. 120.

³⁷ Жамолхонов Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Тошкент: Талқин, 2005. Б. 170.

